

Turan Cavidin son söhbəti

avvali ötən sayımızda

Hüseyn Cavid

– O vaxt xalq düşməninin oğlunu etibar edib cəbhəyə göndərmirdilər. Ərtoğrulu da elə fəhlə batalyonuna salmışdılar. Yol tikintisində. Gürcüstandaydı. Heç vaxt ağır iş görməyən adamı birdən-birə məşəqqətli işə saldılar. O da soyuqladı, ciyərləri... Yeməməzlikdən proses sürətlə getdi. Əziz Şərif apardı Naxçıvana. Çünki qohumlarımız vardı orda: ananın dayısı, anasıgil ordaydılar. Əsas şərt da yemək məsələsiydi. Özü də 43-cü il, müharibənin ən pis vaxtı. Bakıda şərait yox idi. Hər şey xüsusi kartoçkaynandı, ona isə çox mükəmməl yemək lazımdı. Hər halda, qohumlarımız pis yaşamırdılar. Bilmirdik ki, xəstəlik öz işini görüb və çox az qalib. 1943-cü ildə, oktyabrın 14-də rəhmətə getdi. Doğum gününə bir həftə qalmış.

– Necə eşitdiz bu xəbəri?

– Telegram vurdular. Ayın 17-də bildik biz. Ana gedəndə artıq dəfn eləmişdilər. Müharibənin ən pis vaxtı. Sərhəd rayonu. “Xalq düşməninin arvadı”. Necə propusk verəcəkdilər ona? Çox çətinliklə

getdi. Getdi və bir gün qalib qayıtdı. Bu barədə Ana öz xatirələrində ətraflı yazıb.

– **Ərtoğrulun ölümüylə bağlı vurulmuş teleqramı kim aldı?**

– Ana.

– **Bəs siz necə bildiz?**

– Evə gələndə qadınları gördüm və bildim ki, nə hadisədir. Amma özünün məktubları adamı elə inandırır ki, sağalacaq, nəticə pis olmayacaq. Çox böyük ümid vardı. Planlar, işlər, hamısı alt-üst oldu. Dünya tamam dəyişdi. O zaman ananın qeyri-adi insan olduğunu gördüm. Əlbəttə, təklikdə, yəqin ki, ağlayırdı. Amma həmin gündən nə o mənim gözümdə yaş gördü, nə də mən onun. Demək olar ki, son dəqiqəsində, 43-dən 76-ya qədər bizim aramızda Ərtoğrulun adı çəkilmədi. Halbuki bütün bu illər ərzində bu ad hər an hər ikimizin beynimizdəydi. Ərtoğrulun notlarını, yazılarını elə büküb-bağlamışdım ki, ana onları görməsin. Sonra 1982-nin oktyabrında Cavidin cənəzası Sibirdən gələndə adamlar dedilər ki, kaş Mişkinaz xanım bir neçə il də yaşayaydı, bütün bunları görəydi... Amma çox qəribədir. Ana, görəsən, dözdürmü? Bu da Allahın işiydi, istəməmişdi ki, o bunu görsün. Necə dözə bilərdi, 41 il əvvəl ölmüş əzizinin nəşini necə qarşılamaq olar... Özü də nə vəziyyətdə öldüyünü biləndən sonra.

– **Mişkinaz xanım xatirələrində Ərtoğrulun “Şeyx Sənan” operası yazmaq niyyətində olduğunu bildirir...**

– Ərtoğrul bunu çox arzu edirdi. “Şeyx Sənan” kitabında çoxlu qeydlər aparıb, nömrələr, işarələr qoyub, ixtisarlara edib. 1-ci pərdənin librettosunu yazıb. Bir sıra not yazıları da var.

– **Fikrət Əmirov “Şeyx Sənan” tamaşasına musiqi yazanda həmin qeydlərə baxdımı?**

– Yox, baxmadı. Amma bütün bunları təkcə o bilirdi. Axı Fikrət Ərtoğrulun dostuydu, bir yerdə oxumuşdular. “Şeyx Sənan” tamaşası səhnəyə qoyulanda Fikrət həmin qeydləri mənədən istədi, “bir şey qalibsə, verin, tamaşada istifadə edim” dedi.

– **Vermədiniz?**

– Tamamlanmış bir parça yoxdu axı.

– **Ərtoğrulun musiqi yaradıcılığı barədə ilk dəfə kim danışdı? Anandan əvvəl bu barədə kimsə yazmışdı?**

– Yox, heç kəs yazmamışdı. Bülbülün rəhbərlik etdiyi Musiqi Kabinəsinin bəzi materialları Memarlıq və İncəsənət İnstitutuna göndəriləndə Ananın xanımı Zəmfira o materialların arasında qardaşımın adına təsadüf edir. Ərtoğrulun 1938–39-cu illərdəki sənətli yazısı Zəmfira xanımın diqqətini cəlb etmişdi və o belə bir adamın

kimliyini Anandan soruşmuşdu. Anar bildirdi ki, Ərtoğrul Cavidin oğludu. O da Həbibəyə deyib ki, Ərtoğrulun evdə arxivinin qalib-qalmadığını Turandan soruş. Həbibə çox ehtiyatla Anarın Ərtoğrulla maraqlandığını söylədi və arxivi soruşdu, “bir şey qalırımı?” “Qalır, – dedim, – əlbəttə qalır...” Ərtoğruldan qalan əmənlərə toxunanda elə bil ki bu sənədlər əlimi yandırır, sözlə ifadə etmək çətindi. Araşdırdım, səlhiyyə ayırdım... Sonra Anar Zəmfira və Həbibəyə bizə gəldi və o sənədlərə, notlara baxanda əvvəlcə Həbibə təəccüb elədi. Ərtoğrulun bəstəkar olduğunu, konservatoriyada təhsil aldığıni bilmirdi axı. Əməlli-başlı heyratlandı. Hamısı dəhşətə gəlmişdi, gözləmədilər. Anar bir neçə sənədi icazə alıb götürdü və 1980-ci ildə Ərtoğrul barədə yazdı. Həmin yazıdan sonra sanki bir sensasiya oldu. Ərtoğrulun musiqisi səsləndi, televiziya veriliş hazırlandı. Verilişdə Anar, Cahangir Cahangirov iştirak edirdi. Məni də çağırmışdılar. Sonralar məlum oldu ki, arxivdə Ərtoğrulun Musiqi Kabinəsində işlədiyi illərdə yazdığı çoxlu professional rəyi qalır. Fikrət Əmirov deyirdi ki, bəstəkarlar içərisində ədəbiyyatı, folkloru, dili, mətni onun səviyyəsində bilən yox idi...

– **Atanız sizi həkim görmək istəyirdi. Siz isə həkim olmadınız...**

– Məktubunda yazmışdı. Maqadandan. Yazırdı ki, Turan orta məktəbi bitirəndən sonra bir il istirahət eləsin, sonra Tibb İnstitutunun pediatriya fakültəsinə daxil olsun. Mən də orta məktəbi qurtarıb il gözləmədən sənədlərimi Tibb İnstitutuna verdim. İlk imtahan kimyədəndi, qeyri-müvəffəq qiymət yazdılar və daxil ola bilmədim. Sonralar bir həkim qadına rast gəldim, söylədi ki, biz o il bir yerdə imtahan verirdik və qəbul imtahanında olan uşaqlar təəccüb etdilər ki, nə üçün sizə aşağı qiymət yazdılar. Sonra mən Radio Komitəsində işə girdim.

– **“Xalq düşməninin qızı” necə oldu ki, müharibə vaxtı Radio komitəsində işə götürüldü?**

– Ərtoğrul 1942-ci ilin 28 fevralında əsgər getməliydi. Bir gün əvvəl Üzeyir bəyə balaca bir məktub yazdı (o məktub indi də qalır). Yazdı ki, sizi görə bilmədim, xahiş edirəm ki, bacımın işə girməsinə kömək edəsiz. Məktubu Üzeyir bəyə verdim. Radio Komitəsinin sadri Hüseyn Şərifova zəng vurdu. Kim idi Üzeyir bəyin bir sözünü iki edən. Məni işə götürdülər. Bir neçə şöbədə işlədim radioda: mərkəzdə, fonoteka şöbəsində, arxivdə. Sonralar Hüseyn Şərif etiraf elədi ki, Cəfəridzə rayonunu erməni birinci katibi hər dəfə ona deyirmiş ki, xalq düşməninin qızını işdən çıxarın. Hər dəfə o dediklə bu da mənim şöbəmi dəyişmiş. O zaman Hüseyn Şərif belə mərdlik göstərdi...

1944-cü ildə bir daha sənədlərimi Tibb İnstitutuna verdim. Bu dəfə yüksək qiymətlər aldım və müalicə fakültəsinə daxil oldum. Sentyabrda dərsə getdim. Bir gün... iki gün, gördüm yox, sentyabrın beşində tam qərara gəldim ki, həkim ola bilməyəcəm. Heç bir dərd-sər görməyən gənclərlə bir yerdə olmaq məni çəkindirirdi. Sənədlərimi çox çətinliklə qayıtdılar. Dekan mənim institutdan çıxmağımı istəmirdi.

– **Və siz teatrşünas oldunuz...**

– O zaman Bakıda teatr texnikumu fəaliyyət göstərirdi – 1923-cü ildən 1948-ci ilə kimi, 1945-ci ildə isə Teatr İnstitutu yaradıldı və mən ora daxil oldum. Burda isə artıq mən yeriməydim. Çox

gözəl müəllimlərimiz vardı: Əli Sultanlı, Məmməd Cəfər, Feyzulla Qasımsadə, Sabit Rəhman, Məlikayıl Rəfili, Kazım Ziya, Aleksandr Mixayloviç Mudrov... Cəmi altı tələbəydik: Adil Babayev, Hüseyn Abbaszadə, Aişə xanım, Fatma Cabbarova və mən. Teatr İnstitutunda “xalq düşməninin” qızı olduğumu hiss etmədim. Baxmayaaraq ki aspiranturaya girə bilərdim, məlum səbəblərə görə bu mümkün olmadı, amma hər halda, ali təhsil ala bildim. Burda Cavidə münasibət aydın idi, elə bil ki heç repressiya olunmamışdı. Belə bir şəraitdə institutu bitirdim, təyinatımı verdilər Üzeyir Hacıbəyov adına İncəsənət İnstitutuna.

– **Neçənci ildə?**

– 1950-ci ildə.

– **Bu institut hardaydı?**

– Akademiyanın nəzdində, indiki Memarlıq və İncəsənət İnstitutu Üzeyir Hacıbəyovun adını daşıyırdı, sağlığında vermişdilər bu adı, özü də oranın direktoru ydu... 1953-cü ildə yenə də işsiz qaldım. Bu dəfə isə mənə Cəfər Cəfərov kömək elədi. O zaman İncəsənət İşçiləri İdarəsi ləğv olunmuş, yerində nazirlik yaranmışdı və Cəfər Cəfərov da nazir müaviniydi. Ona Cavidin kimliyini başa salmağa ehtiyac yox idi. Teatr Muzeyinin direktoruna zəng vurdu, söhbətlərindən hiss olunurdu ki, direktor qorxur. Onda Cəfər müəllim israr elədi, 1953-cü ildən 1991-ci ilə kimi Teatr Muzeyində çalışdım. 68-ci ilə kimi şöbədə elmi işçi, 1968-ci ildən 91-ci ilə qədər isə direktor işlədim...

– **Bu sizin qənaətinizi ki, Cavidin həyatında rəqəmlərin rəmzi və mistik bir yeri var?**

– Bəli. İndi çoxlarına ballıdır ki, Cavid 59 yaşında vəfat edib. Sibirdəki qəbrinin nömrəsi də 59 idi. Ölüm aktı da 59 nömrəliydi. Maqbarədə Cavidlər 59 ildən sonra (1937–96) görüşdülər. Maqbarənin inşaya başladığı gün (3 iyun 1996) Cavidin düz 59 il əvvəl (3 iyun 1937) həbs olduğu günündü. Cavid cib dəftərcəsinə başının ölçüsünü qeyd edib – 59. Maraqlıdır ki, bu yaxınlarda köhnə sənədlərimi araşdıranda tələbə biletimə rast gəldim – o da 59 nömrəliymiş. 1982-ci ildə Cavid vətənə gətiriləndə mən də, bu işin təşəbbüsünə Heydər Əliyev də – hər ikimiz 59 yaşındaydıq. Bu da maraqlıdır ki, onun atası Əlirza

Turan Cavid və Azer Turan. Naxçıvan, 2003

Ərtoğrulla eyni vaxtda vəfat edib, anasının ölü-
mü də oktyabrın 22-sinə – Ərtoğrulun doğum
gününə təsadüf edir...

– **Nə üçün sonralar elmi mövzu
götürmədiniz? Müdafiə edib alimlik dərəcəsi
ala bilərsiniz...**

– Bu çoxlarına təəccüblü görünürdü. Artıq
elə bir işə başladım ki, mənə nə dissertasiya, nə
də elmi ad gerek oldu. Bəraətdən indiyə qədər
yalnız Cavid irsinin bərpası, tərtibi, axtarışı ilə
məşğulam. Bu işə, mənə elə gəlir ki, bir mövzu-
nu yazmaqdan qat-qat çətin və gərəklidir.

– **Cavidin “Xəyyam”ını da siz tapmışınız...**

– Bəraətdən sonra eşitdim ki, İrəvan şəhərində
kimdəsə “Xəyyam” əsəri var. Məndə böyük bir
inamsızlıq olduğu üçün buna inanmadım. Amma
sonralar deyilənlər həqiqət oldu. İrəvanda Əli
Şahsabahlı adlı bir aktyor vardı. O, akademiyanın
əlyazmalar fonduna – Məmmədəğa Sultanovun
adına rəsmi məktub yazmışdı. Sonra mən ona
məktub göndərdim. Malum oldu ki, Şahsabahlı müəyyən məbləğ
istəyir. Bir nəfərdən borc tapıb getməli oldum. Dostlarımdan biri,
sənətsüaslıq doktoru Kərim Kərimov oraları yaxşı tanıyırdı deyə
mənə yoldaşlıq etdi.

– **Və iki min manata “Xəyyam”ı xilas elədiz...**

– Elə bil ki dünyanı mənə vermişdilər. 1970-ci ilə qədər bir neçə
dəfə repertuara salındı, tamaşaya qoymaq üçün təşəbbüs olundu.
Yazılışından 35 il sonra Mehdi Məmmədov quruluş verdi “Xəyyam”a.
Əvvəl Ədil İsgəndərov qoymaq istəmişdi, alınmamışdı, daha doğrusu,
nazirlikdə mane olmuşdular. Sonra Şəmsi Bədəlbaylı musiqili
tamaşa kimi quruluş vermək istədi, bu da alınmadı. Sonra Əliheydər
Ələkbərov... Nəhayət, bir gün, 1970-ci ildə Mehdi Məmmədov Teatr
Muzeyinə gəlib söhbət əsnasında “Xəyyam”ın repertuara salındığını
bildirdi. Çox sevindim. Mehdi o vaxta qədər artıq “Canlı meyit”ə qu-
ruluş vermişdi.

– **Sevinməyə dəyərdi...**

– Ha. Musiqisini isə Cahangir Cahangirov yazırdı. Bu o vaxt idi
ki, Cəfər Cəfərov ideoloji katib işləyirdi. Sevindim, amma Ana
xəstəxanada yatırdı deyə heç nə gözümə deyildi. Ana 1969-cu ilin
sentyabrında birinci infarkta xəstəxanaya düşdü, xəstəxanadan
çıxmaq arəfəsində ikinci infarkt keçirdi, bir də may ayında çıxdı. Bu
müddətdə isə, mart ayında “Xəyyam”ın premyerası oldu... Yüksək
səviyyəli tamaşaydı. Çox qəribədir, ona qədər Məmməd Arif də
Mehdiyə sübut etməyə çalışırdı ki, Cavidin bu əsəri səhnə üçün
yararlı deyil. Əsərin daxil baxış tamaşasında isə “sən mənə məğlub
elədin, əsl səhnə əsəridir” deyibmiş. Mehdi Məmmədov əsərə heç
bir dəyişiklik etmədən yazıldığı kimi quruluş vermişdi. Cahangir də
güzel musiqi bəstələmişdi. Yadıma gəlir. Cəfər müəllim musiqini
xüsusilə bəyənmişdi. Ananın həkimlərini də tamaşaya dəvət etmiş-
dim.

– **Ana “Xəyyama” baxa bilmədi?**

– Sonralar baxdı.

Heydər Əliyev Hüseyn Cavidin ev-muzeyinin açılışında. 2002

– **Axtarışlarınız təkcə “Xəyyam”la tamamlandı, yoxsa?..**

– Cavidin belə bir adətı vardı: yazacağı əsərin məzmununu əvvəlcə
təfərrüatına qədər dəftərinə qeyd edirdi. İndi əldə qalan dəftərlərində
da belə qeydlər var; məsələn, “Knyaz” əsəri bütöv halda əldə deyil.
Cavidin əsərlərini əvvəlcədən plana salıb onları nəşr etsəydilər, indi
bizim əlimizdə “Şəhla” da olacaqdı, “Telli saz” da, eləcə də “Knyaz”
tam şəkildə – olduğu kimi. Təəssüf ki, “Telli saz”ı tapacağıma ümid
etsəəm də, bu istəyimi baş tutmadı.

– **Tapılacağına ümid vardı?**

– “Telli saz”ı İşçi Teatrı repertuara daxil etmişdi, indiki Kukla
Teatrının binasında yerləşirdi. 1921-ci ildə “Tənqid-təbliğ” teatrı kimi
fəaliyyətə başlamışdı. Bir neçə ildən sonra adını dəyişib “İşçi-kəndli
teatrı” qoymuşdular. “Kəndli” sözü də özünü doğrultmadı, sonra
qaldı yalnız İşçi Teatrı. Çox maraqlı tamaşaları gedirdi, repertuarı
Dram Teatrından fərqliydi. Nadir hallarda təkrar əsərlər qoyulurdu.
Baba “Telli saz”ı teatra təqdim etmişdi. Rollar bölünür, məşqlərə
başlayırlar. Baş rola – Məcnunşaha Opera Teatrının aktyoru Hü-
seyinqulu Sarabaskını dəvət edirlər. Sarabaski çox sevinir və düşü-
nür ki, vaxtilə oynadıqı Məcnundan sonra bu Məcnunşah onun ən
güzel rollarından biri olacaq, onun aktyor kimi dram səhnəsində
yeni bir tərəfini açacaq. “Telli saz”ın məşqləri başlanır. Bu arada
tənqidçilərdən kimsə əsərdə bəzi düzəlişlər olunmasını müəllifdən
az qala tələb edir, Cavid də əsərin getməsinə razı olmur və onu geri
götürür. Bəraətdən sonra 1957-ci ildə Gəncəyə getdim...

– **Gəncəyə niyə?**

– Çünki 1937-ci ildə İşçi Teatrı bütün heyatıyla birgə Gəncəyə kö-
çürülmüşdü. Ümid edirdim, bəlkə, həyatda olan aktyorlardan pyesi
tapa bilərəm. Yaxud o dövrdə tamaşada oynayacaq aktyorların rol
dəftəri qala bilər. Amma nə pyesi tapdım, nə də rol dəftərlərindən
birini. Heç bir şey qalmamışdı. Sonra rejissor Həbib İsmayilovun
arxivinə də baxdım, təəssüf ki, orda da “Telli saz”ın izi-tozu
yoxdu. “Telli saz”dan yalnız Ananın danışdığı məzmun qalır. Bir
də... Ərtoğrulun qəribə adətı vardı, əsərlərdən sevdiyi parçaları

dəftərinə köçürürdü, bax onun dəftərində “Telli saz”dan, “Xəyyam”dan,
“Knyaz”dan müəyyən parçalara rast gəlmək olar. “Şəhla” isə,
ümumiyyətlə, yoxdu. “Şəhla”ni Ədil İsgəndərov tamaşaya qoymaq
istəyib. Dram Teatrının repertuarına daxil ediblər. Ədil müəllimin
Cavidlə bağlı xatirələrində “Şəhla”nın məzmunu verilib. Qalan əsərlər
isə evdən çıxmamışdı. 1937-ci ildə həmin əsərlər – “Çingiz”, “Atilla”,
“İblisin ilhamı” NKVD tərəfindən müsadirə olundu.

– **Turan xanım, bir az da Cavid əfəndinin Sibirdən vətənə
gətirilməsi barədə danışaq. Belə bir ideya nə zaman ortaya
çıxdı?**

– Ümumiyyətlə, bu söhbət üç dəfə qalxıb. Birinci dəfə 1962-ci ildə,
Cavidin səksən illiyində Teatr Cəmiyyəti belə təşəbbüsdə bulundu.
İkinci dəfə 60-ci illərin sonunda Abbas Zamanov təşəbbüs etdi. Hətta
vaxtilə sürgündə olmuş fotoqraf Hacibəlalı axtarıb tapdı. Abbas
müəllim onun danışığını lentə yazdı. Hacibəlalı deyirdi ki, bilirəm Ca-
vidin məzarı hardadı. Bir neçə dəfə gəldi, görüşdük, söhbət elədik.
Abbas müəllim gördü ki, mən çox sakitəm. Axırda dözməyib: “Turan,
söhbət sənin atandan getmir?” – deyə heyrtəndi. Cavab verdim ki,
mən də sizin qədər istərdim bunu, amma inamım yoxdu ki, bunu edə
biləsiniz. Elə də oldu. Amma Abbas müəllim çox çalışdı.

Əgər Heydər Əliyev olmasaydı, Cavidin Azərbaycana gətirilməsi
baş tutmazdı. 1937-ci il repressiyasının qurbanlarından heç birisinin
neşi vətənə gətirilməmişdi. SSRİ-də yeganə hadisəydi. Bunun üçün
Əliyevin Moskvadakı nüfuzu, müstəqil hərəkəti həlledici rol oynadı.
Tamamilə qeyri-adiydi. 40 min məhbusun basdırıldığı qəbiristanda,
qeydiyyat üzrə 59 nömrəli qəbirdən sənə lazım olan şəxsi tapıb
gətirəsən. Nəşinin arxasında üç nəfər Naxçıvan nümayəndəsi
getmişdi. Onlar da hər dəfə etiraf edirdilər ki, biz icraçıyıq. Təbii
ki, əsas işi görən, özləri demişkən, yaşıllı işi yandıran Əliyevdi.
Amma qabaqca yazılmış olmuşdu. İrkutskda onların çox səliqəli
kartotekaları var, deyilənə görə. Bütün dəfn olunan məhbusların
hamısını ayrıca vərəqləri saxlanılır. Orda nömrələrlə göstərilir. Adlar
göstərilməyib. Qəbir üstündəki taxta parçası ki, üstünə 59 rəqəmini
oyublar, Naxçıvan muzeyində sənə göstərdiyim taxta parçası odur.

Səksən ikinci ilin oktyabr ayı qədər dəhşətli ay təsəvvür etmərim.
Bir tərəfdən Cavidin 100 yaşı tamam olur, digər tərəfdən Ana yoxdu.
Sonra bildim ki, cənazəni gətirməyə gedən heyətə Moskva–İrəvan
reysiylə qayıtmalıymış. İrəvanda belə planlaşdırıblar: Naxçıvandan
Cavidin obrazlarında aktyorlar gəlib cənazəni aparsınlar. Sonralar
mən dedim, necə insafınız yol verirdi ki, Cavid Azərbaycana İrəvandan
daxil olsun. Amma yaxşı ki, bu plan baş tutmur. İrkutskdan Moskvaya
uçanda radioqram alırlar ki, birbaşa Bakıya gəlmək lazımdır. Bu,
Əliyevin göstərişiydi.

– **Cavid gətirdilər Bakıya...**

– 22 il keçib, hər dəfə yadıma düşəndə yenə də dəhşətə gəlirəm.
Ömrümdə mənəm o qədər əzab çəkdiyim olmayıb. Heç nədən
xəbərim yoxdu. Namüəyyən bir vəziyyət. Nə harada dəfn olunacağını
bilirəm, nə də məqbara barədə məlumatım vardı və sual da ver-
mirdim. Ayın 26-da Mədəniyyət Nazirliyindən zəng vurdular ki, Ca-
vidin cənazəsi gətirilir, saat 3-də işçilərlə olarsız aeroportda. Bunu
eşidəndə dəhşətə gəldim. Bu barədə mənə heç nə deyilməmişdi.
Zəng çalan bu işdən xəbərsizliyimi biləndə: “Onda mən sizə heç

nə deməmişəm”, – söyləyib dəstəyi asdı. Hara zəng vurmaq lazım
gəldiyini bilmirdim. Mərkəzi Komitədə də axtardığım admlar
yerlərində deyildilər. Nəhayət, axtarıqlarımdan birini tapdım,
məni MK-ya çağırdı. Getdim. Həsən Həsənov ideoloji katibi. Bir
neçə nəfər – Məmməd Cəfər, Abbas Zamanov, Həsən Abdullayev
da otaqdaydı. Cavidin harda dəfn olunmasının müzakirəsi gedirdi.
Məqbara tikiləcəyi barədə məlumatım olmadığına görə mən burda
dəfn olunmasını israr edirdim. Çünki Naxçıvanın qəbiristanlığını
tanıyırdım. Ordan birbaşa gəldik hava limanına. Biz ora çatanda
cənazə artıq meydanda qoyulmuşdu. Yaxınlaşdıq tabut qoyulan
hissəyə.

– **Hansı hissələri keçirdiniz?**

– Hissələri izah etmək, söyləmək çox çətin idi. Belə hallarda ən
asan hal ağlamaqdır. Deyirlər, rəngim göy, qırmızı, qara olubmuş.
Ətrafda heç kəsi görmürdüm. Və çox maraqlı idi ki, biz qarşılaşanda
baba 18 gün mənədən böyük idi. Babaya dedim ki, biz sonuncu dəfə
ayrılında üç nəfər idik. İndi sənə tək qarşılayıram. Yaxınlaşdıq tabuta
əlmi ehmalca sürtürdüm. Ağlamaq, mənə elə gəlir ki, kədərin ən
aşağı qatıdır.

Zakir Bağirovun məşinə mindik. Yenə də bilmirdim hara ge-
dirik. Heç kimdən heç nə soruşmurdum. Evin qarşısından keçdik
və Şirvanşahlar sarayına gəldik. Şirvanşahların taxt-tac zalına
qoydular cənazəni. Muzeyin qarovulcusu tanımadığım bir qadındı.
İçərişahərdə yaşayırdı, o hər gün axıra qədər oturur, hamı gedəndən
sonra qapını bağlayıb gedirdi. Demişdi ki, nə qədər istəyirsiniz qa-
lın. Mən onu incitmək istəmədim. Saat 11-ə kimi olurdu orda.
Yaxın adamlar, əsasən də Yılmaz, Həbibə gəlirdi. Demək, oktyabrın
26-dan noyabrın 2-nə qədər. 26-dan sonrakı günlərdə Bakıda
müşavirələr, tədbirlər keçirilirdi və bütün tədbirlərdə 1 katib iştirak
edirdi və heç kəs də bilmirdi ki, cənazə nə vaxt aparılacaq. Ayın 27-
də akademiyanın böyük zalında bütün elmi-mədəni ictimaiyyətin
iştirakı ilə geniş müşavirə keçirildi. Bir məsələ müzakirə olundu:
Cavid harda dəfn olunsun. Əksəriyyət Naxçıvanda dəfn olunmasının
tərəfdarıydı. Mən artıq məqbarənin olacağını bilirdim. Baxmayaraq ki
əvvəl Fəxri xiyabanda dəfnini istəyirdim, məqbara söhbətindən sonra
əksəriyyətlə razılaşdım. Hətta orda deyildi ki, Fəxri xiyabanda yer olsa
da, məqbarəyə imkan yoxdu. Axı orda məqbarəyə haqqı olan digər
insanlar da var. İkinci məsələ isə bu idi ki, Cavidin cənazəsi hardan
götürülsün. Müxtəlif yerləri deyənələr oldu: teatrın, akademiyanın
binalarını... İclasdan sonra mən Həsən Həsənovu aşağıda gözlədim,
gəldi və ona: “Bir xahişimi mümkünəsə, Heydər Əliyevə çatdırın. Ca-
vid öz evindən götürülsün”, – dedim. Yəni əlyazmalar Fondunun
binasından. Hər gün saat 9-da Şirvanşahlara gəlirdim. Fasiləyə
qədər orda olurdu. Fasilədə muzeyə baş çəkirdim. Sonra təzədən
Şirvanşahlara qayıdırdım, bir də, dediyim kimi, gecə saat 10-da,
11-də evə gəlirdim. Noyabrın 1-də axşam, direktor Rüfət Acalovun
otağındaydım. Teymur Əliyev zəng vurdu. 1-indən 2-sinə keçən
gecə cənazə Şirvanşahlardan əlyazmaların zalına gətirildi, ikin-
ci mərtəbəyə. Ayın 2-də, saat 12-də Heydər Əliyev gəldi. Fəxri
qarovulda durdu. Sonra mənə yanaşdı. 100 illik yubiley tədbirləri
ilə maraqlandı, dedim hər şey yaxşıdır, ancaq muzey məsələsi qalır.
Soruşdu harda yaşamışsınız, evimizin yerini göstərdim. Sual verdi ki,

layihəsi qəbul olundu. Amma özünün çox təklifləri, əlavələri də oldu. Heydər Əliyev layihələrə iyul ayında baxdı. Bu zaman xahiş elədim ki, əgər mümkünsə, Ərtoğrul da məqbərəyə köçürülsün. Razılaşdı. Çox qəribədi, nə isə Ananın burdan ora köçürülməsini heç cürə deyə bilmədim. Elə bil ki cəsarətim çatmadı. Yəni birini demişəm, ikincisini demək mənim üçün ağırdı. Deyə bilmədim və bu mənə olmanın əzabı verdi. Layihə təsdiqləndi və tikinti başladı. Mən də Anaya bağlı arzumu demək üçün heç cür imkan tapa bilmədim. Çox əzab çəkdim. 1996-cı ilin iyunun 21-də Vali Axundovun 80 illik yubileyi akademiyada keçirilirdi. Ümid etməzdim ki, elə bir yerdə uçuş öndəri görüb sözümü deyə bilərəm. Elə oldu ki, biz çıxanda Heydər Əliyev foyədə akademiklərlə söhbət edirdi, məni görüb çağırırdı. Yaxınlaşıb salam verdim. Çox sevinclə: "Xəbərin var, məqbərəni tikirlər", – dedi. "Bəli, eşitmişəm". Əlavə etdi ki, mən də gedəcəm. "Çox gözəl", – dedim. Doğum tarixini bir də soruşdu. İstədiyi o idi ki, məhz 24-də açılısın məqbərə. Əliyev söhbət etdikcə hiss elədi ki, mənə o sevinc yoxdu. Birdən nəşə dayandı, diqqətlə üzümə baxdı: "Nə sözün var, de". Mən təəccüb elədim. Söz məni elə tutmuşdu ki, birdən-birə cavab verə bilmədim. "De, çəkinmə, de, nə demək istəyirsən, de". Dedim ki, mümkün olsaydı, ananın da məqbərəyə köçürülməsini istərdim. "Çox istəyirsən?". "Çox!" – deyə cavab verdim. "İstəyirsən, tapşırım". "Bütün sözlər minnətdarlıq üçün çox zəifdi", – dedim. "Səninçün ələmirəm ki... Onlar buna layiqdi", – dedi. Ertəsi gün öyrəndim ki, artıq layihə idarəsinə tapşırıq verilib. Vaxtla Əshabi-Kəhfdə etdiyim duaların ikisi də yerinə yetdi. Üçünü bir yerdə görməyi və ev-muzeyinin açılmasını istəmişdim. Oldu, yerinə yetdi. Və sentyabrın 13-də Ananı burdan apardıq. Özləri təşkil etdilər. 13-də Ərtoğrul, 14-də isə Ana qoyuldu məzarə.

Açılışa xüsusi təyيارə ilə getdik. Təyيارədə hamıyla görüşdü, öz kabinasına getdi və məni dəvət etdi. Şəkil çəkirdik. Cavidin əsərlərinin sayı ilə maraqlandı, çox maraqlı fikirlər söylədi. O, Cavidin bildirdi. 1983-cü, 1984-cü illərdə də mən bunun şahidi olmuşdum. 1983-cü ildə yayda istirahət üçün Moskvadan Bakıya gəlmişdi. 83-ün 24 sentyabrında Azdramada "İblis" in tamaşasına təşrif buruydu. O gün aktyorlar da çox gözəl oynayırdılar. Tamaşadan sonra müzakirədə əsəri ilə dəqiq təhlil elədi ki... Zarafatından da qalmadı. Dedi ki, indi mənəndən soruşsalar ki, İblis görmüsən, cavab verərdim ki, bəli, – Hamletli göstərib: – İblis belə olar, – dedi. İkinci dəfə 1984-cü ildə sentyabrın 15-də rəhmətlik Zərifə xanımla birgə Rus Dram Teatrında "Şeyx Sənan" a baxdı. İ hissədən sonra məni qonaq otağına çağırırdı və içəri girən kimi: "Tamaşada bir neçə obrazı ixtisar edəblər", – söylədi. Düz deyirdi. Sonra isə musiqidən danışdı. Fikrətin musiqisini çox təriflədi və kor arəbin mahnısının sözlərini və melodiyasını daqiq ifa elədi. Təəccüb ediləcək hal idi. Dramaturgiyanı yaxşı bilirdi, duyurdu. O, Cavid Şekspirə deyil, Höte ilə müqayisənin tərəfdarıydı. "Faust" la "İblis" i müqayisə edirdi. Əliyev, ümumiyyətlə, Cavidə qarşı çox həssasdı. Hətta 1997-ci ildə məqbərəni otkəbrın 14-də – Ərtoğrulun rəhmətə getdiyi gündə ziyarət etmişdi.

– Qayıdaq məqbərəyə...

– Məqbərənin lentini kəsdi, gələn qonaqlar, vəzifə sahibləri ətrafımızdaydı, pillələri qalxanda Heydər Əliyev: "İkimizdən başqa heç kəs içəri girməsin. Bu, ikimizin haqqıdır", – dedim. Hamı ayaq

saxladı və biz içəri girdik.

Məqbərənin açılışından sonra ziyafət verdi. Ziyafətdə Şahmar Əkbərzadə "Yas içində toy" şeirini oxudu. "Kəcavan mübarək, toyun mübarək, məzardan məzarə gəlin köçürsən" misraları Əliyevə çox təsir etdi. Yanaşı oturmaşduq. Bir daha ona təşəkkür edəndə: "Başqa cür ola da bilməzdi", – dedi.

Muzeyin açılışında da yalnız onu dəvət etdim. Yeganə muzeydi ki, açılışına Heydər müəllim tək gəlmişdi. Cavidin ad günündə, 120 illiyinin tamam olduğu gün. Çox səmimi bir görüş oldu... Yağın ki, hər bir kəsi Allah yer üzünə bir işdən ötrü gətirir. Görünür, Cavidin məzarını Vətənə köçürmək üçün bu adam l katib olmalıydı. Məqbərənin də, muzeyin də açılmasına o, uşaq kimi sevinirdi, fərəhlənirdi.

– Necə oldu ki, siz Cavidin əsərlərini bərpa etmək fikrinə düşdünüz?

– Əvvəla, Cavidin özü öz yazılarına azacıq da olsa düzəlişi istəməyən yazıçılardan idi. Hətta "Azər" də vərəqin aşağı hissəsində redaksiyaya ünvanlanmış belə bir qeyd var: "İmlasına toxunmamalı, diziləndən (yığılandan) sonra çapa getməzdən əvvəl müəllifə göstərmək məsləhətdir". Cavid bir kəlmə sözü belə dəyişdirməyi sevməzdi. İndi o illərdən qalan bir qəzet var: "Azər"dən "İsyan" şeiri dərc olunub. Dərc olunmuş şeirin üstündə hədsiz düzəlişlər edib. Bəraətdən sonra, 1958-ci ildə ilk dəfə repressiya qurbanı olmuş yazıçılardan kitabları çıxmıyadı. 30 çap vərəqi həcmində bir kitabı makinada özüm yazdım və nəhayət, tam hazır edib təqdim elədim "Azərnəşr"ə. O zaman artıq bir neçə kitab – həcm etibarlı kiçiklər çıxmışdı və həmin kitablarda çoxlu düzəlişlər etmişdilər. Hətta Mərkəzi Komitə belə düzəlişlərin tərəfdarı deyildi. O zaman Həbibə "Azərnəşr" də işləyirdi. Şahidi olmuşdu ki, Cavidin dilini sadələşdirməyi Əliağa Vahidə təklif edirlər. Ehtiyac çərçivəsində yaşayan Əliağa Vahid: "Mən nə karayəm ki, ustadin yazısına qələm çalam, o dünyada Cavidə nə cavab verərəm?" – deyir və təklifdən imtina edir. Sonra qərara gəldilər ki, kim neçə yazıbsa, eləcə də çap olunsun.

– Qayıdaq əsərlərin sonrakı nəşrlərinə...

– 1958-ci ildən sonra əsərlər redaktə olunmağa başlandı, əməliyyatlar aparıldı. Nisbətən az dəyişikliyə uğrayan 1968-71-ci ildə nəşr olunan üçcildlik idi, mən onun korrekturasını iki dəfə oxudum; məsələn, orda "şu"ları saxlamışdım, "pək"lər qalırdı. "Şimdi"ni "imdi" kimi redaktə etmişdim. Getdikcə bu ənənə davam edirdi. Ən bərbadi 100 illik münasibətlə çıxan dördcildlikdir. Əldə olan bütün əsərlər bu dördcildlikdə toplanmışdı. O vaxta qədər nəşr olunmayan "Peyğəmbər", "İblis in intiqamı", məktublar, məqalələr bu cildə daxil edilmişdi. Çapdan çıxandan sonra kitablara baxdım və dəhşətə gəldim. Yeri oldu, olmadı, hətta məktublarında da bütün "şu"lar "bu" ya, "pək"lərin hamısı "çox" a, "şimdi"lər "indi"yə çevrilib, "gediyorum", "gəliyorum" ləğv olunub. Poeziyasında bir qədər çətinlik çəkiblər, amma nərsdə elə sadələşdirmələr aparılıb ki, sanki ilk əsərlərindən üzü bəri Cavidin dilində heç bir dəyişiklik, fərq, inkişaf olmayıb. Axı tutaq ki, "Ana"yla "Xəyyam"ın dili eyni deyil, tamamilə fərqlidir. "Şeyx Sənan"la "Xəyyam" arasındakı fərq ciddidir. Cavidin dili sonralar xeyli zənginləşmişdi. İstanbuldan yazdığı ilk məktubuyla sonuncu arasında ciddi fərqlər var axı. Əvvəl bolluca fars, arəb sözləri işlədib.

Getdikcə bunlar hamısı türk sözləriylə əvəzlənib... Bu vaxta qədər Cavidlə bağlı çox işlər görüldü. Məqbərəsi quruldu, muzeyi yaradıldı, heykəli qoyuldu. Amma əsərləri özünün yazdığı kimi nəşr olunmadı. Nəhayət, indi ümid edirəm ki, bu beşcildlikdə əsərləri onun öz yazdığı şəkildə işıq üzünə gətirəcək. Çox təəssüf ki, bu beşcildlik gözələrimin də, özümün də yorğun vaxtıma düşdü. Allahdan arzum budur ki, bu işi axıra çatdırmaqda mənə kömək olsun.

– 1937-ci ildən sonra ilk dəfə Cavidin şeirini Zərgərpalan küçəsində necə eşitməyiniz çox maraqlıdır...

– Ha... çox maraqlıdır. Sovet küçəsində olan evimizin 10 kvadratmetrlik ərazisi vardı. Damı ələydi ki, bir az yağış yağanda evdə iki adamın yatması mümkün olmurdu. Yağışlı havalarda mən Həbibəgildə qalırdım. 1952-ci ildə. Babanın həbsindən 15 il keçmişdi. Yağış yağırdı. Gecəni Həbibəgildə qalmışdım. Bir az gec yuxuya getdim. Hava çox mülayimdi deyə pəncərəni açıq qoymuşdum. Gecənin bir ələmi küçədən bir dəstə gəncin keçdiyini gördüm. Yağın ki, qonaqlıqdan gəlirdilər. Gənclərdən biri o yağışlı küçədə Şeyx Sənanın Gürcüstana gəlmişdəki ilk monoloqu: "İştə Qafqaz! Səfalı bir məva" misrası ilə başlayan parçanı uca səslə söyləyirdi. Getdikcə səssə uzaqlaşdı... Səhər Həbibəyə, sonra Anaya dedim bu təsirli hadisəni. Sevinirdim ki, on beş ildən sonra Cavidin şeirləri adamların yadında qalıb.

– Cavidlə bağlı gerçəkləşməyən arzularınız qalıb, yoxsa hər şey tamamlandı?

– Hər halda, "İblis" in rejissor Sturua tərəfindən səhnələşdirilməsini istərdim.

– Nə üçün məhz "İblis"?

– Əgər "İblis" bir film olaraq dünyaya çıxmasa, deməli, Cavidin dünyaya çıxması mümkün olmayacaq... ♦

Azar Turan

